

Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. Marburg, N. G. Elwert Verlag 1970. – 329 s.

Jens Engberg: Dansk finanshistorie i 1640'erne. Skrifter udg. af Jysk selskab for historie 28, Århus 1971. – 365 s.; 48,30 kr.

Finanspolitiske emner har forholdsvis sjældent beskæftiget danske historikere, næppe blot på grund af de kritisk-metodiske komplikationer eller de tidsrøvende beregningsarbejder, der er forbundet med arbejdet med det kamerale kildemateriale; dr. Kersten Krüger påpeger, at en anden grund kan være det »nedslående ekko, som (Johan) Grundtvigs finanshistoriske arbejder for knapt hundrede år siden efterlod sig« (s. 10). Vist er det, at Grundtvigs pennefejde med Troels-Lund om Peder Oxes finansstyrelse – ligesom den omtrent samtidige 'jordebogsfejde' – blev udkæmpet med unødigt bitterhed, men om stridens udfald kan der ikke gerne herske tvivl. Alligevel – og det er nok diskussionens mest nedslående effekt – har senere forskere trods alle reservationer citeret Grundtvigs værk flittigt.

Overfor Johan Grundtvigs stædige påstand om, at 1500-tallets rentemesterregnskaber (suppleret af øresundstoldregnskaberne) gav et udtømmende billede af Danmarks samlede 'statshusholdning' under Frederik II påpegede Troels-Lund, at de efter alt at dømme kun var kasse-regnskaber, der registrerede de beløb fra de lokale kasser, som passerede rentekammeret; centralt dirigerede assignationer i lokale oppebørsler af len og toldsteder findes ikke, ligeså lidt som kronens naturalieforbrug til militære formål eller hoffets forbrug. Sundtoldindtægterne angik som kongeligt regale derimod ikke 'rigens' finanser; hvad der herfra – dvs. fra det kongelige kammer – blev anvist rentekammeret eller andre skete *ad hoc* efter kongelige ordrer. Man kan yde Grundtvig den retfærdighed, at Troels-Lund endnu ikke var i stand til at føre absolut bindende bevis; først Astrid Friis har dokumenteret, at rentemesterregnskaberne kun var kasseregnskaber. Derimod har Troels-Lund og Astrid Friis næppe så ubetinget ret i at betone, at øresundstolden kun angik det kongelige kammer; den havde nok karakter af regale, men samtiden håndhævede ikke selv denne sondring rigoristisk.

Både dr. Krüger og dr. Engberg har taget deres udgangspunkt i denne strid om landet 'statshusholdning' og kildematerialets vidneværdi. Dilemmaets kerne ligger på flere planer. For det første volder det åbenbart fortsat problemer at etablere en rimelig definition og afgrænsning af selve grundbegrebet, 'statshusholdning', eller om man vil: 'den offentlige sektor'. For det andet rejser kildematerialets begrænsninger og de flydende skel mellem de statsfinansielle organers ressort, kompetence og regnskabsførsel principielle, metodiske og saglige vanskeligheder. For at opnå et overblik må rentemesterregnskaberne enten suppleres af andet materiale,

der udfylder deres mangler, eller også må forskningen tage sit udgangspunkt i andre kilder, der principielt udtømmer 'den offentlige sektors' omsætning. De to metoder udelukker naturligvis ikke hinanden, da de trods alt leverer udveje for gensidig kontrol; men trods deres statiske karakter foreligger et tilsyneladende velegnet, alternativt helhedsmateriale i den serie af »overslag over rigens indtægt og udgift«, som er bevaret fra første halvdel af 1600-tallet; overslagene, der er udarbejdet af rentekammeret, opgør, hvilke beløb regeringen kunne disponere over til 'rigens formål', når de lokale driftsomkostninger var fratrukket; de repræsenterer altså ideelt netto-kasseregnskaber over de disponible ressourcer.¹ I disse overslag indgår iøvrigt også øresundstoldintraderne konsekvent.

For dr. Krügers vedkommende har problemerne i forbindelse med afgrænsningen ført frem til, at han definerer sin opgave som bestemmelse af de indtægter og udgifter, rentemestrene havde kompetence til at forvalte, den centrale finansforvaltnings 'virkelige' indtægter og udgifter (s. 9-14). Udover rentekammerets kontante provenu omfatter undersøgelsen altså ideelt de beløb, der ved assignation over lokale regnskaber forvaltedes herfra, samt de beløb, der efter politiske eller administrative afgørelser indgik fra det kongelige kammer, respektive de udgifter, rentemestrene ligeledes efter aftaler afholdt, skønt de strengt taget faldt udenfor deres ressort. Dr. Engbergs principielle afgrænsning falder i praksis næppe langt fra Krügers; han har villet beregne nettoindtægterne, »størrelsen af de indkomster, som blev til rådighed for den centrale finansforvaltning i form af rede penge, beløb til assignation eller naturalier, efter at udgifterne var afholdt på det lokale plan« (s. 13; jf. s. 254 og 253-66 sammenholdt med tabelbilagene); udskillelsen af de ikke relevante beløb støttes til dr. Fussings sondring i lensforvaltningen mellem beløbsposter til rigsformål og lokale formål (s. 173 f.).²

Hvad angår dette hovedpunkt, 'den offentlige sektors' afgrænsning og funktionsområde, rejser det principielle problemer for begge værkers vedkommende. Dr. Krüger affærdiger (s. 11 f.) den grundtvigske etikette 'statshusholdning' som en anakronistisk konstruktion af moderne tysk ophav; statsmagtens opgaver var andre og i hvert fald mere begrænsede end i nutiden, hedder det. Fuldt korrekt; men selvom det nok lod sig gøre at formulere rimelige og synkrone rammer for 'den offentlige sektor', medfører også emneafgrænsningen til de centrale instansers finansforvaltning på forhånd vilkårligheder. Når målet er at vurdere 'statshusholdningens' samlede størrelsesorden er det næppe rimeligt at udelukke omkostninger-

¹ Således også Sv. Ellehøj, *Christian IV.s tidsalder, Politikens danmarkshistorie* 7, 2. udg. Kbh. 1970, s. 71.

² H. H. Fussing, *Stiernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning*, Skrifter udg. af Det kgl. da. Vidensk. Selsk., Hist.-filos. skr. III.1, Kbh. 1951, s. 91 f., 157 f.

ne ved driften af den lokale forvaltning, len, toldsteder, offentlige arbejder osv., så sandt som disse stadig – med L. V. Bircks udtryk – må være en del af 'rigens offentlige formål'. Aflønningen af administrationens embedsmænd og understøttelser til akademiske, kulturelle eller sociale formål foregik jo endnu i stor udstrækning over lokale regnskaber (len og præbender); men først og fremmest kan det – i betragtning af, at landet endnu helt overvejende var en domænestat – ikke være rigtigt at eliminere omkostningerne ved lokalforvaltningens drift. Sondringen mellem udgifter til lokale og centrale formål har naturligvis – som i dr. Fussings sammenhæng – en administrationshistorisk berettigelse, men når undersøgelsen gælder 'statshusholdningens' omfang medfører udskillelsen af lokalforvaltningens omkostninger (drift, lensmændenes løn osv.), at man må se helt bort fra meget nært halvdelen af lenenes bruttoafkastning. Begrænsningen til statens centrale nettoindkomster og -forbrug er trods definitionerne vilkårlig; talmaterialet må derfor allerede af denne grund tages med kvantitative og kvalitative forbehold, men for begge forfatteres vedkommende kunde en klarere diskussion og mere hensigtsmæssig definition af 'den offentlige sektors' omfang og funktioner formentlig have været ønskelig.

Det er derimod – som begge forfattere er enige om – naturligvis rigtigt, at der ikke lader sig opstille nogen konsekvent adskillelse i organisation (eller brist på samme), ressort eller kompetence mellem kongens kammer og 'rigens' finansforvaltning. Både dr. Krüger og dr. Engberg har valgt at anskue deres emner under organisatoriske og strukturelle synsvinkler. Hos Krüger bestemmes indfaldsvinklerne, næppe ubetinget til fordel for helheden, i meget høj grad af materialet selv; hans kommentarer følger ganske slavisk de enkelte indtægts- og udgiftsposter. Hos dr. Engberg har interessen for finansforvaltningens organisation og nettoindkomsternes størrelsesorden i 1640'erne med overlæg været afgørende; han afstår derimod udtrykkeligt fra at behandle finanspolitikken i disse år. Den dynamiske analyse har med andre ord bevidst måttet vige for den statiske beskrivelse.

Hvad angår kildematerialets vidneværdi kan også dette give anledning til diskussion. Anvendelsen af 'overslagene over rigens indtægt og udgift' forudsætter naturligvis tekniske undersøgelser af deres tilblivelse og funktion og en kritisk vurdering af deres vidneværdi, men det er dog næppe helt retfærdigt, når dr. Krüger (s. 63 f.) beskylder danske historikere for at have accepteret dem aldeles ukritisk efter deres pålydende værdi. Dr. Krügers skepsis overfor disse overslag beror bl. a. på, at deres talstørrelser efter hans skøn ligger langt over den margin, der kan forklares gennem leverancer og assignationer.³ Han har derfor i princippet foretruk-

³ En anden væsentlig grund til dr. Krügers skepsis ligger åbenbart i konstateringen af de omtrent samtidige, svenske overslags (1574 og 1582) vildledende

ket at supplere rentemesterregnskabernes efterretninger, og samtidig har han ved detaljerede undersøgelser forsøgt at eliminere andre fejlkilder, især den dobbelte bogførsel, der hyppigt optræder (f. eks. ved ind- og udbetalinger til og fra mønten).⁴ Men til syvende og sidst standser Dr. Krüger alligevel op ved en statistisk bearbejdelse af rentemesterregnskabernes talmateriale, rensat for dobbelte posteringer, korrigeret for mønttyper og opstillet i overskuelige tabeller over rentekammerets 'virkelige' indtægter og udgifter, som regel endda forsynet med udregninger af femårsgennemsnit af de enkelte poster og ledsaget af saglige kommentarer i teksten og noterne. Trods den indledende afstandtagen fra Grundtvigs principper sker der således en umærkelig glidning tilbage til Grundtvig. Krügers tabeller og de ledsagende kommentarer er ikke værdiløse; de leverer kun det samme begrænsede udsnit – nemlig de rene kassebevægelser – som Grundtvigs værk, og deres værdi afhænger helt af, om dr. Krüger er i stand til at dokumentere en bevidst politisk linie i rentekammerets konstante kassedispositioner; han har da også foretaget spredte forsøg på at fastlægge sådanne retningslinier, men tråden er blot spinkel, og den bryder helt på det almene plan.⁵

I modsætning til dr. Krüger har dr. Engberg principielt taget sit udgangspunkt i overslagene over rigens indtægt og udgift og har underkastet dem en vis forvaltningsteknisk vurdering, der munder ud i, at de med visse begrænsninger af teknisk art – bl. a. i kraft af anvendelse af standardiserede, men utidssvarende renteritakster – giver et langt mere udtømmende billede af 'rigens' nettohusholdning end Krüger antog; og utvivlsomt med rette.⁶ Derimod har Engberg næppe gjort sig overslagenes normative funktioner klart, for så vidt som i hvert fald de tidligste overslag synes at afspejle bevidste bestræbelser for indtægtsmaksimering og ud-

karakter; jf. Birgitta Odén, *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*, Bibliotheca historica Lundensis I, Lund 1955.

⁴ Jf. hertil H. Bender i *The Scandinavian Economic History Review* XIX, Kbh. 1971, s. 201 f.

⁵ Dette gælder eksempelvis kassedispositionerne i forbindelse med Kalmarkrigen. Dr. Krügers redegørelse er utilstrækkelig til belysning af krigsfinansieringen, bl. a. fordi den ikke optager samtlige lån og det kongelige kammers dispositioner i fuld udstrækning. Man kan savne de kongelige Kieleromslagsregnskabers vidnesbyrd, og en kongelig udbetaling til kansler Christian Friis fra »det lidet kammer ved rådstuen på Københavns slot« 1611 3. april – utvivlsomt til brug for den umiddelbart forestående krig – af 230.794 dr. figurerer intetsteds; RA. D. kanc. B. 215. VIII. 2. – I det hele taget ville en udtømmende undersøgelse af dansk krigsfinansiering i 1600-tallet være højst påkrævet, ikke mindst på baggrund af og i relation til de senere års svenske studier; jf. især Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund og Sven A. Nilsson, *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid*, Studia historica Upsaliensia XXXVI, Upps. 1971.

⁶ Jf. hertil Krügers og Engbergs meningsudveksling i *Historie* IX, Århus 1970-72, s. 619-21, og X, 1972, s. 84-90.

giftsreduktioner; han har til gengæld vist (s. 121 f.), at overslaget 1630 – specielt hvad angår udgiftsposterne – har et andet, men tendentiøst sigte; det var udarbejdet på kongens initiativ, og det havde i hans øjne én gang for alle »demonstreret indtægten ikke at være bastant den daglige udgift at modstå«. Alligevel har dr. Engberg i praksis måttet vende tilbage til en art suppleringsmetode, opsummering af alle kendte statsindtægter og -udgifter (med korrektion for assignationer, leverancer og for usikre størrelser) for at opnå et ideelt udtømmende billede af Danmarks 'statshusholdning' i 1640'erne. Hans opgørelser over 'rigets samlede indtægter' (s. 253–66 og tabelbilagene) er formentlig langt mere udtømmende og realistiske end Krügers. Deres begrænsninger ligger ikke så meget i beregningernes mulige, praktiske utilstrækkelighed, men navnlig i den vilkårlige afgrænsning af 'den offentlige sektor', i at analysen af finansorganisationens struktur og karakter er utilstrækkelig, og i at finanspolitik og udgiftsbehov udskilles.

De strukturelle og organisatoriske hovedsynspunkter er naturligvis både metodisk og sagligt fuldt legitime, og for dr. Engbergs vedkommende kan det tilføjes, at hans indgående studier har leveret mange særdeles værdifulde bidrag til belysning af finansforvaltningens organisation og de enkelte departementers funktioner i første halvdel af 1600-tallet; bogens væsentligste fortjeneste ligger utvivlsomt på dette område, hvor forfatteren har kunnet bygge på bred fortrolighed med det overleverede regnskabsmateriale og de trykte kilder, hvorimod Krügers fremstilling er langt mere nødtøftig.

Begge forfattere (Krüger, s. 55–63, 210–17, 301–06; Engberg, s. 266–74) har – iøvrigt undtagelsesvis samstemmende – leveret værdifulde bidrag til karakteristik af det kongelige kammers funktioner under Christian IV, selvom en dynamisk analyse måske dog kunde have uddybet karakteristikken væsentligt. Engberg har med rette defineret kongens kammer som en funktionel enhed, afhængig alene af kongen, hans opholdssted og politiske dispositioner, men uden nogen form for organisation og uden andre regnskaber end de notater, kongen bogførte i sine kalendere. De første eftermiddelalderlige tilløb til egentlige kammerregnskaber hører 1650'erne til, selvom afgrænsningen af kammerets ressort og funktioner nok er af lidt ældre dato. Det er derfor næppe heller fuldt berettiget entydigt at henføre øresundstolden, den norske told og Elbtolden, hvis karakter af regale og kongeligt reservatanliggende Christian IV i sine senere år var mere end tilbøjelig til at fremhæve, hertugdømmernes indtægter osv. til rigens indkomster (s. 251 ff., 253 note 18, 263, 266).⁷ Den uklare ressortfordeling mellem de finansielle organer,

⁷ Betoningen af Øresundstoldens regale karakter fremhæves specielt overfor rådet fra slutningen af 1630'erne (f. eks. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermodernes Historie II, s. 513 f.), men samtidig skærpes

specielt mellem rentekammeret og kongens kammer, som dr. Engberg selv flere gange pointerer, kan vi vanskeligt se bort fra eller eliminere; helt afgørende bliver det, om de ressourcer, kongen kunde skaffe sig rådighed over, også har gjort det muligt for ham at omsætte sin sondring mellem kongens og rigens midler til politiske realiteter og har sat ham i stand til at benytte kammeret som finansielt instrument til at forfølge politiske mål på egen hånd.

Langt mere tvivlsom – eller endda vildledende – er dr. Krügers unanancerede påstand om, at den danske forvaltnings opspaltning (Zweigleisigkeit) af kancellier og kasser i en dansk og en udenrigs afdeling repræsenterer »eine Variante des von (Gerhard) Oestreich für die deutsche Territorialstaaten entdeckten Prinzips des Persönlichen Regiments« (s. 47 f.).⁸ Ingen kan bestride, at de tyske territoriers finansforvaltning har øvet en afgørende indflydelse på dansk forvaltningsorganisation, eller at det vil være nærliggende at søge tyske forbilleder for det kongelige kammeres voksende betydning; men de to kancelliafdelinger havde ingen ret til selvstændige kassedispositioner. Mere korrekt formuleret ligger problemet i, om kongen med de midler, kammeret kunde råde over, har kunnet disponere egenrådigt gennem sit kammer og tyske kancelli, og i hvilket omfang han har sigtet mod en »von ständischer Macht unabhängige Regierung des Fürsten in Reservatsachen: Aussenpolitik und Finanzen«. I sin sammenhæng er dr. Krügers karakteristik utilstrækkelig, bl. a. fordi hovedsynspunktet ikke forfølges videre. Tendenserne til fyrsteabsolutisme i 'reservatanliggende' tegner sig i den aktuelle forskningssituation først klarere i Christian IV.s senere år, og dr. Krüger skylder unægtelig stadig sin læser en bindende dokumentation for sit synspunkt, dvs. udførlige analyser af, om eller i hvilken udstrækning Christian IV forud for kejserkrigen har kunnet og virkelig har forsøgt at benytte det kongelige kammer som politisk og finansielt instrument.

Dr. Engberg har modsætningsvis foretaget ganske indgående sammen-

også tendensen til at betragte den som kongeligt reservatanliggende. Under forhandlinger om toldsatterne med nederlænderne f. eks. 1631 og 1639 fremhæves begge elementer (L. van Aitzema, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh in ende omtrent de vereenigde Nederlanden III:1*, Haag 1658, s. 483–85; *Kurze Relation welcher massen Kön: Maytt: zu Dennemarcken ... die von den Herrn General Stadten abgeschickte Gesandten ... angebrachte Werbungen und Bescheide versehen lassen*, Kbh. 1640, bl. B iij v ff.). I begge tilfælde rådførte kongen sig med rådet, men med stigende tilbøjelighed til at reservere sig afgørelsen (jf. J. A. Fridericia, *Danmarks ydrepolitiske historie ... 1635–1645*, Kjbh. 1881, s. 212 ff.); 1646 skriver kongen udtrykkeligt, »at tractere med dy hollender de modo soluendi thelonium y Øresund eller y Norge, ded gaar menige riigens raad inted an«; Christian IV.s egenhændige breve II nr. 178 1646 29/4. – Kuriøst nok karakteriserer et svensk krigsmanifest 1644 sarkastisk sundtolden som kongens »spillepenge«; *Vederläggning och wälgrundat swar på thet danska manifest, Sthlm. 1644*, bl. B iv.

ligninger med udenlandsk finansforvaltning, fransk, engelsk, svensk og enkelte tyske territoriers; synsfeltet indskrænkes her overvejende til de organisatoriske rammer og finansforvaltningens funktionsduelighed, men med skyldig hensyntagen til de politiske systemer. Allerede Astrid Friis har – med støtte i Elisabeth Bambergers solide oversigt – betonet, at reorganisationen af finansforvaltningen under Christian III, etableringen af et fastere organiseret rentekammer og tilløbene til udskillelse af det særlige, kongelige kammer, bragte den danske finansforvaltning på højde med samtidens tyske territorier, på enkelte punkter også med England,⁸ selvom analogierne til den tyske, territorielle finansforvaltning nok bør have fortrinnet. Engbergs hovedsynspunkt – som i sig selv ikke er overraskende – er, at det danske forvaltningssystem egentlig allerede ved reorganisationen i Christian III.s tid repræsenterer et traditionelt skema, at det ved midten af 1600-tallet var håbløst forældet – men blev bevaret i kraft af konservative rådsinteresser – og at forvaltningsmaskineriet fungerede tungt og usmidigt i sammenligning med det franske departementale arrangement og det nært beslægtede, svenske kollegialsystem. Med det engelske finanssystem havde det danske det træk tilfælles, at ekstraordinær skattebevilling indgik i det konstitutionelle system, men hvor kongemagtens egenrådighed i England udløste bitre konflikter med parlamentet, gav øresundstolden indtil 1640'erne den danske konge en bred dispositionsmargin.

Der kan nok rettes indvendinger mod denne typologi og de konsekvenser, dr. Engberg drager; specielt er det vel lidt tvivlsomt, om en sammenligning med det franske finanssystem, der overvejende var baseret på direkte og indirekte skatteindtægter, er absolut frugtbar, forsåvidt som Danmark endnu helt overvejende var en domænestat; de finansielle vanskeligheder i Christian IV.s senere år beror jo ikke mindst på, at domæneindtægterne ikke længere var tilstrækkelige og slet ikke tilstrækkeligt elastiske til at imødekomme den ekspanderende statsmagts krav.¹⁰ Men samspillet, som begge forfattere hæfter sig ved, mellem på den ene side ordinært og ekstraordinært budget (respektive i meget grove træk domæneindkomster og direkte skatter) og på den anden side magtrelatio-

⁸ G.Oestreich, *Das persönliche Regiment der deutschen Fürsten am Beginn der Neuzeit, Geist und Gestalt des frühmodernen Staats*, Bln. 1969, s. 201–34. – Det er vel iøvrigt lidt for prætentivt at ville tillægge Gerhard Oestreich »opdagelsen« af dette princip; jf. også K. Krüger i *Historie X*, s. 84 f.

⁹ Astrid Friis, *Rigsrådet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid*, *Hist. tidsskr.* 10. r. VI, Kbh. 1942–44, s. 2 ff.; jf. E. Bamberger, *Die Finanzverwaltung in den deutschen Territorien des Mittelalters*, *Zeitschrift f. d. gesamte Staatswissenschaft* LXXVII, 1923, s. 168–255, spec. s. 183 ff., 198, 203 ff., 209 ff. og 252 ff.

¹⁰ Jf. E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning*, *Skr. fra Inst. for historie og samfundsvidenskab*, Odense universitet, Odense 1974, s. 17 ff.

nerne mellem rigsrådet og kongemagten i det danske forfatningssystem er naturligvis både væsentligt og karakteristisk. For dr. Krügers vedkommende befinder han sig i en finansielt ekspansiv periode, der automatisk rejser krav på analyse af den politiske og finansielle beslutningsproces i denne periodes indenrigs- og udenrigspolitik; han kommer som anført blot skævt ind på dette problem og fyldestgør slet ikke de nødvendige analysekrav. Det absolutte og principielle modsætningsforhold mellem konge og råd hører imidlertid snarere dr. Engbergs periode til, da den aldrende konge under pres af de tunge udgiftsbyrder, hans udenrigspolitik og prestigebetonede hofholdning krævede, forsøgte at trække skellene mellem ordinært og ekstraordinært budget hårdt op og forsøgte at bevare sin finansielle dispositionsfrihed gennem det kongelige kammer og ved tvivlsomme, finansielle manøvrer.

Trods sin udtrykkelige hensigt (s. 14) har dr. Engberg flere steder meget indgående beskæftiget sig med 1640'ernes komplicerede finanspolitik, omend overvejende på basis af det trykte kildemateriale. Han har således leveret en ganske udførlig diskussion af Corfitz Ulfelds finansstyre, af korrupsionsanklagerne (på international baggrund) (s. 129–51) og af kongens desperate forsøg på lensreformer 1646–47 (s. 161–71). Mest vellykket er nok den ganske indgående redegørelse for konflikterne omkring rådets, landekommisariatets og krigskommisariatets finansielle beføjelser, der meget klart belyser ikke blot modstanden mod kongens finansielle krav, men også de spirende politiske og økonomiske problemer, der var forbundet med balancen mellem civile og militære instansers kompetence (s. 200 ff., 222 ff. og 242 ff.). Svagheden ligger i, at disse bidrag til finanspolitikens historie, som principielt skilles ud fra bogens rammer, alligevel ikke koordineres til en samlet vurdering; den forholdsvis korte afslutning kan ikke kompensere for den bristende sammenhæng.

Begge værker – men mest udpræget dr. Engbergs – er således overvejende anlagt efter strukturelle og organisatoriske retningslinier. Der kan rettes væsentlige, metodiske og saglige indvendinger mod dem begge, og dr. Krügers arbejde er endda fra alle synspunkter ufyldstgørende eller vildledende. På den anden side bevæger begge forfattere sig i en finansiell og politisk brydningsperiode, der næsten uundgåeligt opfordrer til forsøg på at trække problemer og hovedlinier op på alment plan. For dr. Krügers vedkommende fører de nærliggende analogier til den tyske fyrsteabsolutismes vækst beklageligvis ingen vegne; i dr. Engbergs bog savnes den koordination, hans egne finansielle undersøgelser lægger op til.

E. Ladewig Petersen